

The Serbian Right-Wing Parties and Intellectuals in the Kingdom of Yugoslavia, 1934–1941, ed. Dragan Bakić. Belgrade: Institute for Balkan Studies SASA, 543.

До краја осамдесетих година у Србији и Југославији је постојала хиперпродукција радова о левици, посебно о Комунистичкој партији Југославије, док су радови о десници били врло ретки. Заједничка црта им је, међутим, била идеолошка једностраност и искључивост. И док је после 1990. године левица ретко бивала предмет историографских истраживања (а и тада је обрађивана углавном са антикомунистичких, ревизионистичких позиција), о десници је настао већи број радова, посебно последњих десетак година. Присталице десничарских идеја и покрета искористиле су, додуше, први талас демократизације да превасходно публицистички изнесу своју слику међуратне српске деснице. Требало је да прође мало више времена да се професионални историчари подухвате научно заснованих истраживања десничарских идеологија, странака, покрета и интелектуалаца. Њихова критика је при том била усмерена подједнако на леве и десне апологете и критичаре, што је уз коришћење нових извора и реинтерпретацију старих омогућило да данас наша сазнања о међуратној српској десници буду много објективнија и утемељенија. Нова теоретска промишљања екстремне деснице, и посебно фашизма, до којих је дошло у светској историографији такође током последњих тридесетак година, складно су надопунила настојања домаћих истраживача пруживши им инспиративни теоријски оквир.

Зборник *The Serbian Right-Wing Parties and Intellectuals in the Kingdom*

od Yugoslavia, 1934–1941, који је уредио Драган Бакић, заснива се на свим овим достигнућима, али истовремено представља и значајан корак даље на истом путу стварања нових и продубљених сазнања о српским десничарским покретима, странкама и личностима из међуратног раздобља. Аутори зборника као теоријски оквир користе дефиниције фашизма (што је *кључна реч* чак и када се изричито не спомиње) Роџера Грифина и Стенлија Пејна, које при одређивању феномена фашизма првенство дају идеологији а не структурама. Следећи поменуте теоретичаре, више аутора заступљених у зборнику покушава да на основу изворне грађе анализира идеологију и политику појединих десних странака и покрета (пре свега Југословенске радикалне заједнице, Југословенског народног покрета Збор и *Борбаши*), поредећи њихову компатибилност с Грифиновом и Пејновом дефиницијом фашизма као палингнетског ултранационализма. Методолошки приступ допуњавају теоретским поставкама Антониа Коста Пинте, Аристотела Калиса и неких других аутора који указују на флуидност фашистичких идеологија и трансфер појединих идеолошких или појавних црта између различитих екстремно-десничарских покрета (од којих су многи одбијали да се самоидентификују са фашизмом.)

У тематском зборнику који постиже завидан степен кохезије, заступљени су радови пет аутора – историчара, историчара књижевности и филозофа–теолога. Ово је било условље-

но тематским круговима које књига обухвата. Драган Бакић је аутор уводног текста (стр. 13–30), у коме су изложене основне теоретске поставке зборника, његова концепција и садржај, као и три чланка из прве целине: “A Make-shift Party: Conservative JRZ under Milan Stojadinović” (стр. 33–79); “Troubles at Home and Abroad: JRZ under Dragiša Cvetković” (стр. 81–158); “A Failed ‘Leader’ and the Serbian Conservative Core: Milan Stojadinović and the Short-Lived Serbian Radikal Party” (стр. 159–189). У овом делу зборника се анализира Југословенска радикална заједница у времену када су јој на челу били Милан Стојадиновић и Драгиша Цветковић, као и политичка делатност Милана Стојадиновића по паду с власти. Бакић ставља активности вођа ЈРЗ у врло широки домаћи и спољнополитички контекст, испитујући паушалне оптужбе за фашизам, које пре свега стижу од левичарских аутора. По Бакићевом, добро утемељеном суду, ЈРЗ је била више коалиција него странка, док је Милан Стојадиновић био конзервативан и прагматичан политичар који је у ери фашизма био спреман да прихвати неке спољне украсе из фашистичког арсенала, ради стицања политичких поена и код главних спољнополитичких партнера (Италије и Немачке) и на унутрашњеполитичком пољу. Бакић уверљиво показује да је много израженији носилац фашистичких тенденција у ЈРЗ био Стојадиновићев наследник Драгиша Цветковић, и то још пре доласка на власт. Под њим је странка кренула још више у десно, делом и због промењене спољнополитичке ситуације. Бакић показује како је она деловала и на главног словеначког представника у врху власти, Антона Корошца, да уведе мере про-

тив масона и Јевреја које су му ионако биле на срцу. С друге стране, Бакић у трећем раду из ове скупине приказује еволуцију Милана Стојадиновића после силаска са власти, у раздобљу када се он јасније окреће српству, критикује Споразум Цветковић–Мачек, али се ипак не претвара у фашисту. Сва три рада доносе важна нова сазнања, истичу неке до сада занемарене чињенице и позивају на даље истраживање режимске партије из друге половине тридесетих година XX века.

Другу целину у књизи чине три рада Растка Ломпара: “True Believers or Latecomers? Dimitrije Ljotić, ZBOR and the Nature of Fascism” (стр. 193–224); “The Yugoslav National Movement ZBOR and Nazi Germany 1935–1941” (стр. 225–246); “The Yugoslav People’s Party ‘Borbaši’: A Fringe Right-Wing Party in the Kingdom of Yugoslavia” (стр. 247–274). Два чланка обрађују ЈНП ЗБОР, а трећи ЈНС *Борбаши*. Као такви, они представљају истраживање онога што се дефинитивно може назвати српском екстремном десницом. Збор и његов вођа Димитрије Љотић су били и остали вероватно најспорније појаве на српској политичкој сцени XX века. За њих су се већ од 1930-их година лепиле оптужбе за фашизам. Ломпар приказује и анализира њихове сопствене ставове о том питању, поредећи њих и активност Збора с већ поменутим дефиницијама фашизма. И он долази до закључка да је Збор био фашистичка организација, која се посебно радикализовала од 1938. године. У том контексту, у свом другом раду Ломпар се бави односима Збора и национал-социјалиста. После савесне анализе тих односа, чини се да он довољно аргументовано закључује да Збор пре немачке окупације у Другом светском рату

није био у немачкој служби – што су му неки комунистички аутори приписивали. Међутим, Ломпар не искључује могућност да поједини чланови Збора јесу радили за нацистичке службе већ пре окупације. Трећи рад из пера истог аутора детаљније осветљава занемарени феномен *Борбаиша*. Иако неоспорно екстремно-десничарска, та странка се својим идеолошким поставкама и практичним радом (у којима су се мешали национални постулати са захтевима за социјалном правдом и политичким плурализмом) јасније одваја од фашистичких покрета него Збор.

Аутор треће тријаде радова је Душан Фундић, који се у свом првом раду (*“Being capable or incapable of Governing a Great Yugoslavia: Yugoslav Nation-Building in the Ideology of the Serbian Right Wing”*, str. 277–322) у много ширем контексту позабавио ставовима српских екстремних десничара према националном питању, приказујући њихову еволуцију од интегралног ка лабавом (реалном) југословенству, па до разочарања под утицајем унутрашњеполитичког развоја и спољнополитичких догађаја, под чијим утицајем је десница све више нагињала српству. Други рад из пера овог аутора (*“An Uncomfortable Relationship: The Serbian Right wing and the ‘National Minorities’ Question”*, str. 323–350) преиспитује место националних мањина у концепту изградње југословенске нације. Посебна пажња је посвећена положају националних мањина тридесетих година, када се њихова слика у очима српске елите мења. Ово је имало за последицу и промену односа према појединим мањинама уз покушаје формалног укључивања у владајућу странку. Аутор обраћа пажњу на утицај спољних околности на те

промене. У трећем Фундићевом раду (*“Extremes on the Margines: Serbian Right Wing Nationalism in a Comparative European Perspective”*, str. 351–373), развој српске екстремне деснице компаративно је стављен у шири европски, а пре свега југоисточноевропски контекст. Приказано је продирање фашистичких идеја и њихово мешање с домаћим покретима и групама, а све уз поређења с појединим источноевропским земљама (Румунија, Пољска). Овакав приступ је врло инспиративан за даља истраживања, а Фундићев коначан закључак је да је фашизам у Југославији био схваћен као последње средство у нужди.

Следећи сет од три рада се бави истакнутим личностима из српског интелектуалног живота, које су у различитом степену и у различитом виду нагињале десници или екстремној десници. Први рад (*“Miloš Crnjanski, the Serbian Right and European Dictatorships”*, str. 377–406) настао је у коауторству Светлане Шеатовић и Драгана Бакића и бави се једним од највећих српских писаца, Милошем Црњанским. У раду се прати еволуција његових идеолошких погледа и анализирају утицаји који су је водили. Црњански је приказан као национални интелектуалац који је разочаран стварношћу после Првог светског рата тражио нове путеве. Иако су га они понекад доста приближавали фашизму, он би се тешко могао оквалификовати као фашиста. Најправедније је рећи да је био еклектички тражилац који је на „шведском столу“ десничарских идеологија и покрета покушавао да нађе решења за југословенске проблеме. Следећи рад Светлане Шеатовић из ове скупине (*“Radical Right-Wingers among Men of Letters: Vladimir Velmar-Janković and Stanislav Krakov”*, str. 407–

436) бави се још двојцом српских интелектуалаца тог времена: Владимиром Велмар-Јанковићем и Станиславом Краковом. За разлику од Црњанског који је накнадно доживео пуну књижевну афирмацију, њих двојица су до данас остали потцењени. За то нису биле криве само њихове мање способности као књижевника, него и идеолошки разлози. Шеатовићева је приказала њихову духовну еволуцију у трагању за идентитетом и врлином, која их је на крају одвела у колаборацију с немачким окупаторима. И коначно, трећи рад исте ауторке (“Dragiša Vasić before the Second World War: from Leftist to Right-Wing Conservative”, str. 437–458) бави се личношћу која се само условно може сврстати на праву десницу – пре свега због прикључења четничком покрету током Другог светског рата. У њему је приказано идејно врлудање Драгише Васића, које га је током међуратног раздобља с левице довело до чланства у умерено-десном Српском културном клубу. Била је то занимљива еволуција која ипак не омогућава да му се залепи једнозначна идеолошка етикета, што ауторка исправно ни не покушава – позивајући тако на даља истраживања.

Зборник се завршава студијом Владимира Цветковића о Николају Велимировићу, Јустину Поповићу, Димитрију Најдановићу и Ђоки Слијепчевићу (“Church Dignitaries and their Disciples: Svetosavlje, Nationalism and Right-Wing Extremism: Nikolaj Velimirović, Justin Popović, Dimitrije Najdanović and Djoko Slijepčević”, str. 459–500). Њих новија западна историографија повезује са српским национализмом и колаборацијом у Другом светском рату, и чак са фашизмом. Цветковић детаљно анализира ставове прве двојице, јасно показујући колико је слика о њима

у делу западне литературе искривљена и поједностављена. С друге стране, он показује како је за другу двојицу теолога, иначе чланова Збора, светосавље било пре свега политичко оруђе. Рад је одлично написан, и као и скоро сви у овом зборнику, удара на стереотипе који су понављањем стекли уважавање утврђених истина. Радове у зборнику следи обимна библиографија (стр. 501–536), списак аутора (стр. 537–538) са главним подацима о њима, те именски регистар (стр. 539–543). Насупрот томе, списак илустрација (од којих је већина мање позната или никад коришћена у публикацијама) налази се на почетку књиге (стр. 7–9).

Тематски зборник *The Serbian Right-Wing Parties and Intellectuals in the Kingdom of Yugoslavia, 1934–1941* представља значајан, квалитетан помак у истраживању српске деснице међуратног раздобља. Надовезавши се на досадашња истраживања фашизма и уз ослонац на теорије о њему, аутори коришћењем објављених и необјављених извора (међу овим другима, значајан број их је страног порекла) не само што проширују наша сазнања о екстремној, радикалној и фашистичкој десници у Србији, доприносећи јаснијој подели међу различитим покретима и појединцима, већ постављају чврсте темеље за даља истраживања како политичке и културне историје, тако и историје идеја. Истовремено, они показују да се шкакљивим историјским проблемима, о којима у друштву и науци постоје дијаметрално супротстављени и острашћени ставови, мора прићи хладне (историчарске) главе, ако се жели доћи до научно одрживих резултата.

Зоран ЈАЊЕТОВИЋ